

Алишер Навоийнинг тили, сўз бойлиги тўғрисида мақола ёзиш осон эмас. Навоийнинг лисоний олами шу қадар улкан ва беҳудуд уммонки, мутахассис ҳар қанча кунт ва изчиллик билан ҳаракат қилмасин, уни бутунисича қамраб ололмайди, Шоир асарларининг тили бўйича олиб борилган, нашр этилган илмий тадқиқотлар, бу масала юзасидан туркийшуносликда қарор топган назарий қарашлар, адибнинг «Муҳокамат-ул-лугатайн» рисоласида ва бошқа асарларида ифодаланган фикр-мулоҳазалар Навоий лисоний оламининг умумий ва муҳим нуқталарини тавсифлашга ёрдам беради.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг сирли лисоний олами билан танишиш жумҳуриятимиз мактабларининг қуйи синфларида бошланиши ҳар жихатдан тўғри ва ўринли удумдир. Мен ҳам Навоий шеърларини дастлаб мактабда ўқиганман. Илк бора шоирнинг қайси шеърларини ўқиганим ҳозир эсимда йўқ. Лекин шу шеърлардан олган мунгли, ёруғ, енгил таассуротларимни, мисраларнинг тотли мусикасини, қофияларнинг охангини, сўзларнинг сеҳрини эсламан.

Кейинчалик Алишер Навоийнинг бошқа шеърларини, насрий асарларини ўқидим, унинг диний, тарихий, фалсафий-таълимий рисоаларини ўргандим, мутахассис сифатида адибнинг тил ҳақидаги фикр-қарашларини тадқиқ этдим. Буюк шоир тасаввуримда бутун қудрати, салобати билан тажассум топа борди.

Алишер Навоий — бутун туркий олам, жаҳон адабиётида бетакрор сиймо. Унинг мероси, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда мусаннафоти, фикр-қарашлари барча кишилар учун азиз ва мўътабар. Навоий мероси, айниқса, биз учун қимматли.

Алишер Навоий ўзбек маданияти, адабиёти, тили, ижтимоий фикри тарихида бениҳоя катта ўрин тутди. Унинг ижоди туркий халқларнинг ватанпарварлик ҳаракати қучайган бир шароитда қамрал топди. Навоий ўзбек адабиётини намуна адабиёт — классик адабиёт даражасига кўтарди. Унинг номи Шарқнинг Фирдавсий, Низомий, Жомий каби улуг адиблари қаторида туради. Санъат-қор ўзбек адабиётини мана шу даҳолар яратган буюк адабиёт даражасига олиб чиқди.

Алишер Навоий даврида туркий шоирларнинг кўпчилиги форс тилида ижод қилар эди. Бу шоирлар ўз она тилидан кўра форс тилида ижод қилишни афзал кўришининг сабабини Навоий ишонarli далиллар билан кўрсатиб берди. Бу сабаблардан бири форс тилида ёзиш одат, анъанага айланганлиги бўлса, иккинчиси — форс тилининг енгиллиги, деб ҳулоса чиқаради шоир. Форс тилининг енгиллиги дейилганда унинг сайқалланганлиги кўзда тутилади. Бу тил қаршида ишлов берилмаган, шеърхонлик

окшомларида кўлланмайдиган, тўғрироғи, жуда кам кўлланиладиган, кундалик сўзлашув эҳтиёжларига хизмат киладиган туркий тил шоирларнинг кўзига, ҳеч шубҳасиз, оғир, шеъриятдек нозик санъатга яроксизга ўхшаб кўринар эди.

«Мухокамат-ул-лугатайн» асарида ўзи тўғрисида гапириб, Алишер Навоий шеър ёзишни форс тилида бошлаганини айтади. Лекин тушуниш ёшига етиб, туркий тил хақида фикр юритиш эҳтиёжи тугилгач, унинг кўз ўнгида зебу зийнатлари сон-саноксиз ўн саккиз минг оламдан ортик олам намоён бўлгани, фазилат ва етукликда чек-чагараси бўлмаган тўқкиз фалакдан ортик фалак кўргани, дур ва гуллари юлдузлардан равшанрок хазина ва гулшан учратгани, аммо бу оламга ҳеч кимнинг қадами етмагани ва кўли тегмагани хақида ёзади.

Алишер Навоий туркий адабий тилни (эски ўзбек адабий тилини) тараккий эттириш, уни кўпчиликка манзур қилиш, бу тилни шеърият дунёсига тан олдириш канчалик қийин ва машаққатли иш эканини яхши тушунди. Бунинг учун ўша даврда Мовароуннахр ва Хуросонда ҳукмрон бўлган форс тилидаги адабиётга мазмун ва бадиий қиймат томонларидан тенг адабиёт яратиш зарур эди. Навоий бу улуг вазифани тўла-тўқис амалга оширишга муваффақ бўлди.

Шуни айтиш керакки, туркий ва форсий тилларнинг ўзаро муносабати хақида Навоий ўзининг катор асарларида фикр юритди. Масалан, «Хайрат-ул-аброр» достонида шоир форс эли ўз она тилларида ёзилган асарларни ўқишдан хурсандлиги, туркийлар ҳам ана шундай бойликдан баҳраманд бўлишга лойик эканлиги, «Лайли ва Мажнун» асарининг охирида бу ривоятни туркча хикоя қилганлиги, туркийлар орасида хуштаъб, соф идрокли одамлар кўп эканлиги хақида ёзади. «Мухокамат-ул-лугатайн» асарида туркий ва форсийнинг ифода қудрати бир-бирига қиёсланади, Бундай далилларга қараб Алишер Навоийни бутун умри давомида қизиқтирган, ўйлашга мажбур қилган лисоний муаммо — туркий ва форсий тилларнинг бир-бирига муносабати, туркий тилнинг ифода қудрати форсий тилнинг таъсирчанлигидан кам эмаслигини исботлашга интилишдан иборат бўлган экан, деган ҳаёлга бориш мумкин. Алишер Навоий асарлари тили билан, Навоийнинг лисоний қарашлари билан шугулланган олимларнинг кўпчилиги хақиқатан ҳам шу йўсинда фикр юритиб, масалани икки тил баҳси билан чеклашга ҳаракат қилдилар. Холбуки, Навоий даврида Мовароуннахр ва Хуросондаги лисоний муаммолар доираси икки тил баҳсига нисбатан бекиёс даражада кенг ва чуқур эди.

Алишер Навоий асарлари тилининг ўзига хос қиёфаси ва тарихдаги ўрни тўғрисида фикр юритар эканмиз, ўша даврда ҳукм сурган тил вазияти ва унинг Навоий тилига таъсири ҳам тазйиқи масаласини четлаб ўтиб бўлмайди.

Навоий замонида Мовароуннахр ва Хуросонда бу ходиса гоят мураккаб бўлганлигини кўрсатувчи далиллар кўп. Уларни Навоий асарларида ҳам учратамиз.

«Мухокамат-ул-лугатайн» да ўша даврда кенг тарқалган тўрт тил тўғрисида фикр юритилади. Булардан биринчиси араб тили бўлиб, шоирнинг таъқидлашича, фасохат ойини (равонлик, гўзаллик тарзи) ва балогат тазйини (етуклик зийнатлари) да буюк ва хайратомуздир. Шу билан бир каторда, Қуръони қаримнинг, пайгамбар ҳадисларининг, буюк авлиё ва машойихлар ўғит-насихатларининг мана шу тилда ёзилганлиги ҳам муҳим қадрият сифатида айрича таъқидланади.

Бу тилни мана шундай юксак баҳолаган ва қадрлаган Навоий ўз асарларида арабча сўз ва ибораларни кўплаб ишлатаверган ва буни табиий ҳол деб билган. Ўз асарларига ном қўйишда ҳам анъанага мувофиқ арабча сўз ва ифодалардан фойдаланган. Бундан

англашиладики, ижод жараёнида Навоий хал қилган лисоний муаммолардан бири — бошка тиллардан сўз олиш муаммоси — биринчи навбатда араб тилига алоқадор бўлган. Бунда, ҳеч шубҳасиз, шоирнинг Куръон тилини мукамал билганлиги (унинг арабча лугат тузганлиги маълум) катта ўрин тутган.

«Мухокамат-ул-лугатайн»да зикр этилган тиллардан учтаси туркий, форсий ва хиндий тил бўлиб, булар ҳам асл ва мўътабар тиллар сифатида тавсифланади.

Навоий замонида Мовароуннахр ва Хуросонда форсийнинг мавқеи баланд бўлгани, туркийда ижод қилган адиблар ундан андоза олгани учун, бу тилдан туркийга сўз ўзлаштиришга ҳеч ким монелик қилмаган. Ҳозирги тилимиз билан эски ўзбек адабий тили орасидаги фарқлар кўп жихатдан Навоий даврида, ундан олдин ва ундан кейинги асрларда араб ва форс тилларидан олинган сўз ва иборалар ҳаддан ташқари кўпайиб кетганлиги билан изоҳланади. Ўз вақтида Абулғози Баходирхон ҳам бунга эътибор қилган эди. «Биздин бурун туркий тарих айтқанлар, — деб ёзган эди у, — арабий лафзларини кўшуб турурлар ва форсийни ҳам кўшуб турурлар... ўзларининг хунарларин ва устодликларини халқга маълум қилмоқ учун. Биз мунларнинг ҳеч қайсисини қилмадук анинг учунки, бу китобни ўқувчи ва тинглагучи албатта турк бўлгуси турур, бас, туркларга туркона айтмак керак, то уларнинг барчаси фаҳм қилгайлар бизнинг айтқан сўзимизни».

Араб ва форс тилларидан олинган сўзларнинг кўпайиб кетганлигига, уларга таклидан тузилган жумла ва ибораларга қараб, ҳозирги ўзбек тили эски ўзбек адабий тилининг тадрижий давоми эмас, деб исботлашга уринишлар бўлди. Бундай талқин тарафдорлари ҳозир ҳам бор.

Алишер Навоийнинг бевосита иштироки ва мадади билан классик тил даражасига кўтарилган туркий адабий тил қатор манбаларда чигатой тили, Ўрта Осиё туркийси каби номлар билан аталгани маълум.

Чингизхоннинг иккинчи ўглининг исми бўлган Чигатой истилоҳи чигатойилар сулоласи (1242— 1370) даврида Мовароуннахрда яшаган туркий ва туркийлашган қабила ва элатлар ҳамда уларнинг тили, темурийлар даврида юқори нуқтага кўтарилган туркий адабий тил ва туркий адабиёт ифода-си сифатида қўлланади. Бутун бир халқнинг маънавий хазинасини яққа шахс номи билан аташ мумкин эмас. Хорижий туркийшуносликда (баъзан ўзимизда ҳам) қўлланиб келаётган чигатой истилоҳи англатадиган тил билан бугунги тилимиз айни бир тилнинг турли босқичларими ёки бошка-бошка нарсаларми — мана шу масала устида фикр юритиш муҳимроқдир.

Темурийлар сулоласининг сўнгги йирик вакиллари билан бўлмиш Хусайн Бойқаро вафотидан кейин Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар Мовароуннахрни, Хуросонни, сўнгра Хоразмни забт этиб, темурийлар ҳокимиятига барҳам берди.

Олимларнинг таъкидлашича, юз берган тарихий воқеанинг нозик нуқтаси шундаки, номлари айтилган жойларда сиёсий ҳокимият, тўғрироғи, ҳоким сулола ўзгарди-ю, лекин маданий муҳит, тил, адабиёт, санъат жиддий ўзгаришга учрамади. Ҳокимият тепасига келган шайбонийлар, кўчманчи ўзбеклар темурийлар даврида юксак тараккий этган, чигатой номи билан атаб келинган лисоний, адабий, маданий анъаналарнинг бевосита ворислари сифатида майдонга чиқдилар. Янги сиёсий муҳит таъсирида чигатой истилоҳи ўрнига аста-секин ўзбек истилоҳи қўллана бошлади.

Демак, чигатой ва ўзбек истилоҳлари билдирадиган лисоний, адабий ва маданий анъаналар бири иккинчисини ҳеч қачон рад этган эмас, улар бир йўналишдаги, бир кўринишдаги анъана-ларнинг турлича номларидир. Бу мулоҳазалар қадимги тилимизни

эски ўзбек адабий тили деган ном билан аташ хар жихатдан тўғри ва асосли эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тарихидаги ўрнини аниқроқ тасаввур қилиш учун туркийшуносликда кўпдан буён давом этиб келаётган яна бир илмий бахсга тўхтаб ўтишга тўғри келади. Бу — Навоий тили, Навоий даври туркий адабий тилининг этник-лисоний замини хақидаги илмий бахс.

Катор олимлар — булар орасида В. В. Радлов, Ф. Е. Корш каби таникли туркийшунослар бор — чигатой тилини қорахонийлар даври китобий-адабий тилининг давоми сифатида талқин этдилар. Бу талқинда жон бор, албатта. Лекин Навоий тилини қорахонийлар даври тилининг давомидангина иборат дейиш, хақиқатга тўғри келмайди.

Бу муаммони адолатли ҳал қилиш учун Навоий замонида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган туркий аҳолининг мавкеи, маърифий даражаси ва таркиби хақидаги манбаларга мурожаат қилиш лозим. Навоий даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда туркий аҳолининг мавкеи жуда юкори бўлганини кўрсатувчи далиллар кўп. Сиёсий ҳокимият туркийлар (темурийлар) кўлида бўлганлиги ҳам шундан далолат беради. Иккинчи томондан, туркийлар яйлов, кишлок ва шаҳарларда етакчи, кўп ҳолларда асосий ёки бутун аҳолини ташкил этарди. Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида Андижон тўғрисида гапириб, унинг аҳолиси туркийлар бўлганлигини айтади. Андижон «Эли туркдир, — деб ёзади Бобур. — Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур».

Навоий даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган туркий аҳолининг саводхонлик даражаси ва маданий-маърифий савияси қандай бўлганлиги хали махсус ўрганилгани йўқ. Лекин мавжуд маълумотларга таяниб, бу ҳақда маълум ҳулосаларга келиш мумкин. Алишер Навоийнинг катор асарларида туркий аҳолининг шоир ва олимлари, билимдон ва газалхон вакиллари тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Е. Э. Бертельс ўзининг тадқиқотларида юксак маърифатли бутун-бутун туркий оилалар хақида ёзади. Бу маълумотларга туркигўй шоирлар ва шеър хаваскорлари томонидан тез-тез ўтказиб турилган газалхонлик окшомлари хақидаги маълумотларни кўшсак, Навоий даврида туркий аҳолининг саводхонлик даражаси, маданий-маърифий савияси юксак бўлган, туркий зиёлилар тўлақонлик, кизгин аклий ва маданий-маърифий ҳаёт кечирган, деган ҳулосага келиш қийин эмас. Бу маданий-маърифий муҳит, туркий зиёлилар фаолияти ва нутқи, олий ҳокимиятнинг хайрихоҳлиги Навоий ижодий фаолиятига, унинг асарлари тилига жиддий таъсир этган омиллардан бўлганини тўла ишонч билан айтиш мумкин. Навоий даври туркий адабий тилининг этник-лисоний замини хақидаги масаланинг яна бир томони бор. Туркий тилнинг ифода қудратини намойиш қилиш учун «Муҳокамат-ул-лугатайн» асарида келтирилган 100 та феълнинг бир қанчаси Навоий асарлари тилида ҳам, бошқа манбалар-да ҳам учрамади. Бу далил Навоий халқнинг жонли тилига жиддий қизиқиш ва ҳурмат билан қараганидан, халқ тили бойлиқларини тинимсиз ўргангани, тўплагани ва улардан фойдаланганидан далолат беради. Навоий тилининг этник-лисоний замини хақида гапирганда, адабий-китобий анъана, туркий зиёлилар нутқи, шуларга ўхшаш бошқа омиллар билан бир каторда шоирни қуршаган туркий халқ ва қабилалар, қавмлар тилини, Навоий асарида Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ирқий ҳамда шевага хос манзарани эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Бу масала дастлаб Навоий асарларида тилга олинган. «Муҳокамат-ул-лугатайн»да етти иқлимнинг хар бирида неча мамлакат ва вилоят борлиги, хар қайси мамлакатда қанча шаҳар, қасаба (кишлок), кент мавжудлиги, бу жойларда, даштларда, оролларда, дарё соҳилларида турли улус ва қабилалар яшаши айтилиб, «хар жамоат алфози (нутқи,

сўзлари) ўзгаларидин ва хар гурух иборати (иборалари, матни) ёналаридин мутагайир (фаркли) ва бир неча хусусият била мутаммайиздурки (айрича) ўзгаларда йўктур» дейилади. Бу ўринда Алишер Навоий турли оила тилларидан кўра туркий тиллар, туркий лахжа ва шевалар тўгрисида гапираётганини пайкаш кийин эмас. Навоийнинг бошка асарларида, хусусан «Мажолис-ул-нафоис»да хоразмийча туркий тил ифодаси ишлатилгани хам шундан далолат беради.

«Мухокамат-ул-лугатайн» асарида умумий тарзда зикр этилган улус, қабила, жамоат ва гурухларнинг қайси қабила, уруг, халкка мансублиги очик кўрсатилмаган. Лекил Навоий асарлари тилининг этник-лисоний тахлили бу масалага ойдинлик киритишга ёрдам беради. Тадкикотлар кўрсатдики, Навоий асарларида корлук унсурлари билан бир каторда ўғиз ва кипчок унсурлари хам сезиларли микдорда учрайди. Бу фикр Навоий сиёсий вазиятига хам тўғри келади. Темурийлар давлатларида корлуклар билан бир каторда ўғизларнинг етакчи ўрин тутганини, вақт ўтиши билан кипчоклар таъсирининг ошиб борганини кўрсатувчи далиллар кўп.

Алишер Навоий дахосининг кудрати шунда намоён бўлдики, у мана шу турли тил, лахжа ва шеваларда гапирувчи туркий аҳоли учун бирдан-бир тўғри лисоний ечим топа олди. Лахжалардан бирини танлаб, ўзини бошка лахжа ва шевалардан чеклаш йўлидан бормади. Шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, турк назмида алам тортиб (байрок кўтариб, юриш килиб) мамлакатни (турк оламини) бутунлигича, тўлалигича забт этишга, яккалам қилишга (бир хил гапирадиган, бир адабий тилда сўзлайдиган қилишга) жазм этди ва бунга муваффақ бўлди, Шунинг учун хам катор шаркшу-нос ва туркийшунос олимлар бу адабий тилни Ўрта Осиё туркий адабий тили сифатида талкин этдилар. Навоий тилининг хозирги ўзбек адабий тилига муносабатини хал қилишда адабий-лисоний анъаналар, яъни ёзма манбалар билан бир каторда икки даврнинг этник-диалектологик вазиятла-рини бир-бирига қиёслаш катта аҳамиятга эга. Агар биз Навоий асарлари тилида кучли адабий-китобий анъана, араб ва форс тилларининг таъсири билан бир каторда корлук, ўғиз ва кипчок лахжаларининг излари очик-ойдин мавжуд эканини, бу лахжалар хозирги ўзбек тилининг таркибий қисмлари эканини ҳисобга олсак, бу хусусда икки хил фикр юритишга ўрин қолмайди. Алишер Навоийнинг бевосита иштироки ва хомийлигида классик адабий тил даражасига кўтарилган туркий адабий тил билан хозирги адабий тил айни бир тилнинг турли босқичларидир.

Эски ўзбек адабий тили, хусусан Навоий тили халқимиз ижодий кудратининг бебаҳо маҳсулидир. У хозирги адабий тилимиз шаклланишида замин ва таянч манба бўлди. Шу билан бир катор-да, эски ўзбек адабий тили, жумладан Навоий тили, бу тилда ёзилган ва сакланиб келаётган ада-бий, тарихий, илмий ва бошка манбалар халқимиз учун битмас-туганмас маънавий хазинадир. Бу хазинадан оладиган рухий озукамиз бугунги ва келгуси аклий-маънавий ҳаётимизнинг тўлақонли ва соғлом кечишига ёрдам беради. Навоий лисоний оламининг биз учун қиммати ва аҳамияти мана шунда.

Иристой КҮЧКОРТОЕВ,

ЎзФА мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор